

Kiss Jenő, az MTA rendes tagja
Kazinczy, az Akadémia és a magyar nyelv ügye

Mi sem természetesebb, mint az, hogy az Akadémia, amelyet a magyar nyelv fejlesztésére alapítottak a bölcs elődök, tudományos emléküléssel tiszteleg néhai jeles tagjának, a magyar nyelv ügyéért fáradhatatlanul tevékenykedő, 250 évvel ezelőtt született Kazinczy Ferencnek az emléke előtt.

Kazinczy megkerülhetetlen tájékozódási és viszonyítási pont volt nyelvi kérdésekben — hívei és ellenzői számára egyaránt — a Magyar Museum és az Orpheus megindítása, tehát 1788/1790 után. A széphalmi mestert megmérte az idő — és súlyosnak találta. Kölcsey róla írt akadémiai emlékbeszédében máig érvényesen fogalmazott: „Kazinczy nem vala legelső, nem is egyetlen egy, ki a’ nyelvvel történt nevezetes fordulást kezdé és eszközlé. De övé a’ dicsőség, hogy ízléssel párosított igyekezeteivel” (Évk. 1831–1832: 152). „Szellem vala ő, melly a’ tespedő egésztest olly sokáig csak nem egyedül eleveníté; ’s lépcső, mellyen egykorúi magasbba hághassanak, ’s a’ szerencsésebb maradék tetőre juthasson” (i. m. 154).

A gazdag Kazinczy-filológiától megrajzolt kép szilárdan áll. Minél többet tudunk azonban a korról, amelyben élt és alkotott, s minél több összefüggésre derül fény, annál árnyaltabbá tehetjük a róla alkotott képet. A még alaposan, sokoldalúan föl nem dolgozott korabeli források elemzése, nemkülönben a mindenkori későbbi, a mi esetünkben a mai látószög kérdésfölvetési jelenthetik a korrekciók, kiegészítések legfőbb okát. Mivel az ember mindig is jelenvalósága korlátai között él, saját ún. szinkrón perspektívájától, amely eleve lehetetlenné teszi a múlt maradéktalanul objektív megítélését, nem tud teljesen szabadulni. Emiatt kettős kísértés veszélye fenyegeti. Az egyik: a vizsgált múltból, a vizsgált személy munkásságából hajlamos fontosabbnak látni és láttatni azt, ami egyezik elképzeléseivel vagy közel áll azokhoz, s amivel leginkább „üzenhet” a mának. A másik: mintegy visszavetíti a jelent az elmúlt

korba, s történetietlenül olyasmiket kér számon — esetleg a bölcs kései utód pózában —, ami számonkérhetetlen. Emlékezésünk e csapdákat igyekszik kikerülni, s objektivitásra törekedve szól a széphalmi mester munkásságáról. Kazinczyval több kutató foglalkozik, a ma itt előadók értelemszerűen tehát csak egy része a Kazinczyval foglalkozó virtuális közösségnek.

A kor, amelyről szó van, a magyar történelem ellentmondásokkal terhes, viták sorával kísért, izgalmas és forrongó, egyszersmind a magyarságnak fölfelé ívelő, több szempontból is irigylésre méltó kora volt. Az akkori értelmiség színe java meghatározó szerepet játszott, amelyről mi, kései utódok — nemcsak ünnepi alkalmakon, hanem a hétköznapiakban is — a tisztelet és elismerés hangján szólhatunk. S az akkori értelmiségnek emblematisztikus alakja a művelődéspolitikus és -szervező Kazinczy volt. Mert íróként, költőként, nyelvészként, nyelvújítóként, szerkesztőként, kritikusként, iskolapolitikusként, levelezőtársként, fordítóként is mint művelődéspolitikus tevékenykedett, s ezzel nemzetstratégiai szempontból kiemelkedő szolgálatot végzett (vö. Benkő 1982, Deme 1986; Csetri 1990). Kazinczy munkásságában az említett tevékenységi területek összefonódtak, ezért a részletek elemzésekor sem mondhatunk le a szinoptikus látásmódról.

Az alábbiakban távirati stílusban fogalmazok meg néhány, a címhez kapcsolódó gondolatot.

Kazinczy a felvilágosodás és a nemzetté válás korának gyermeke. Munkássága igazolja Debreceni Attila megállapítását: „A felvilágosultság és a nemzeti mozgalomban való részvétel nem egymást kizáró jelenségek, nem egymás rovására érvényesülnek” (idézi Fried 2009: 47). Kazinczyék közismert patriotizmusa, amely érzelmi töltetet és a közjó érdekében való áldozatvállalás készségét is magában foglalta, a 21. századi emberek nem kis része számára kiüresedett, nehezen érthető fogalom. Történeti perspektívában nézve azonban „Minden nép «nacionalista», ha élni akar és meg akarja őrizni önmagát” (Ormos Mária 2005: 267). A 20. századi agresszív nacionalizmusokhoz képest — Gyáni

Gábor szerint — a „19. század még kifejezetten szelíd nacionalizmusá”-ról lehet csak beszélni (2007: 42; vö. még Miskolczy 2009; Kulin—Sallai 2008).

Kazinczy kora a nemzetté válásnak és a magyar nyelv versenyképessé tételének a kora. A nyelvi egységesülés és korszerűsödés irányába mutató hosszú folyamat a felvilágosodás terjedésével jut el döntő szakaszába az 1790-es évek elején. A nemzetté válás folyamatában a nyelv kettős értelemben is alapvetően fontos szerepet játszott. Egyrészt az anyanyelv a nemzethez tartozás legfontosabb kifejezőeszköze, szimbóluma lett; bekövetkezett tehát a nyelvi státusváltás, az anyanyelv fölértékelődése: a nemzet és nyelve között szoros viszony alakult ki (Bíró 2005: 7–20). Másrészt világossá lett, hogy a társadalom, a közösség korszerűsítésének, a rendi társadalomból a megcélzott polgári társadalomba való átmenetnek nyelvi feltételei is vannak (emlékezzünk Bessenyei tételmondatára: „Minden nép a maga nyelvén lett tudóssá, de idegenen sohasem”). A kor jeles gondolkodói azt ismerték föl, hogy a magyarság a közös nyelven és kultúrán alapuló nemzetfogalom jegyében csak a magyar nyelv korszerűsítésével fogható össze és modernizálható. A nyelvi kérdés így, ezért vált fontossá, ezért vált politikummá. A nyelvi feltételek teljesítésére két lehetőség kínálkozott: a saját nyelv versenyképes szintre emelése, vagy egy versenyképes nyelvre (a mi esetünkben: a németre) való váltás. A 18. század végének vezető magyar értelmisége az előbbi utat választotta. Tehát a nyelvfejlesztést, nyelvbővítést, nyelvcsinosítást, az akkori szóhasználatban: „nyelvmívelés”-t. (Azért nem használom itt a „nyelvművelés” terminust, mert ma ezen a köznyelvvvel összefüggő s elsősorban nyelvhelyességi célzatú nyelvi tevékenységet értünk, Kazinczyék nyelvi tevékenysége pedig ennél jóval több és más is volt, hiszen akkor még nem volt kodifikált köznyelvünk, ma viszont van; vö. még Bodrogi 2005.) Ez a nyelvfejlesztés, amelyet iskolai tanulmányaink alapján nyelvújításként szoktunk emlegetni, jóval több volt, mint nyelvbővítés — Bíró Ferenc szavaival a modernizáció esélyének követelménye (2005: 11). Kazinczyék anyanyelv-korszerűsítése a

vernakularizáció szellemében végrehajtott teljes nyelvi tervezési folyamat volt, mert nemcsak a magyar nyelv állagát és állapotát gazdagították, hanem helyzetében is hoztak e nyelv és közössége szempontjából pozitív változásokat azzal, hogy kiterjesztették használati körét, jogi érvényességét (vö. Szekfű 1926; Kosáry 1980), s gondoskodni törekedtek az egységesülő írott nyelvi standard elterjesztéséről is. Mai szemmel nézve is elismerésre méltó a nagy viták tüzeiben kiérlelt és sikerre vitt nyelvújítás, amely a nemzetté válás évtizedeken átnyúló folyamatának szerves velejárójaként nemzetpolitikai fontosságú tett volt. Ugyanis „A nyelvújításnak nevezett történeti folyamatok korabeli és későbbi általános indoka a magyar művelődési és nyelvi elmaradottság felszámolása, a magyar nyelvnek az új kommunikációs igények kielégítésére való alkalmassá tétele, a modernizációs felzárkózás végrehajtása volt” (Tolcsvai Nagy 2007: 44; l. még uő. 2004: 20–42; Dömötör 2006; Ruzsiczky 1963; Tolnai 1926). Ez a folyamat az Akadémia irányításával és tekintélyével, illetőleg a reformkori politikának köszönhetően teljesedett ki.

Kazinczy „nem belülről, hanem kívülről közeledett ugyan a nyelvhez, voltaképpen mint művelődéspolitikus vagy legalábbis mint a művelődés teoretikusa jutott el ahhoz; de ezen az úton mélyen behatolt a nyelvnek mind elméleti tematikájába, lényegének, funkciójának, kapcsolatrendszerének megértésébe, mind a nyelvészeti ismeretek részleteinek igen széles, gyakorlati vetületű körébe. Ebből a „külső” irányból indulva halmozott föl és hagyott műveiben, levelezésében az utókorra olyan közvetlen nyelvészeti érdekű ismeretanyagot, amelynek hatalmas méretei, sokszínű tematikája és szakmai mélysége elkápráztatja a ma tudománytörténészét is” (Benkő 1982: 6). Kazinczy és levelező társai, illetőleg a kor nyelvi tekintélyei (Kazinczy, Révai, Versegly, Péczeli) nemcsak általában, hanem részleteiben is megvitatták az irodalmi írásbeliség kérdéseit (Benkő 1960: 315). Kazinczy sokat vívódott magával és sokat vitázott másokkal. Bizonytalanságok is gyakran gyötörték; nyugtalan, vibráló, nem egy vonatkozásban ellentmondásos egyéniség volt: „nyelvi

téziseinek és nyelvi gyakorlatának ellenpéldái is nemegyszer tőle magától volnának idézhetők” (Benkő 1982: 5). Nyelvi harcai bőven voltak: viaskodott nemcsak az ortológusokkal, hanem például Herder jóslatával, s eltökélten fáradozott azért, hogy ne lehessen azt mondani, amit a horvát delegáció deklarált a pozsonyi diétán 1790-ben, hogy ti. a magyar nyelv nem kultúrnyelv, a magyarban csak más nyelvekből való fordítások vannak, önálló magyar irodalmi művek nincsenek (Nyomárcay 1989: 30). Az Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél (TudGyűjt. 1819. december) „Kazinczynak kétségkívül legszebb, legelmélyültebb tanulmánya” (Szauder Márta in: KazinczyMűv. 920). Nem maradhat említetlen néhány hozzá köthető szóalkotás sem: *fűzet, gyönyör, kedvenc, könnyelmű, magány, szellem, szerény*.

1825-ben megalapították a magyar Akadémia, s ezzel a magyar nyelv ügye nagy lendületet nyer. Kazinczy mély hatással volt az Akadémia életében oly fontos szerepet játszó Széchenyire is, aki a nyelvfejlesztés lelkes híve lett: „Az anyanyelv tökéletesítése [...] — mert az által a’ nemzeti jó nőttén nő — kötelességeink egy legfőbbike” (idézi Benkő 1992: 24) — írta. Mit mondhatunk röviden az Akadémia és Kazinczy kapcsolatáról? Teleki József, a későbbi első elnök, 1826. IV. 21-én kelt levelében azt írja, örömmel értesült arról, hogy Kazinczy a felállítandó magyar tudós társaság örökös titoknokságát elvállalná. Két évvel később tagja lett a Magyar Tudós Társaság alapszabálya kidolgozására fölállított országos küldöttségnek. Teleki 1831. I. 15-ei, Kazinczynak írott levelében ez áll: „Szives örömet teszem ... ezennel hirül, hogy az igazgató tanács a’ Tekintetes Táblabíró Urat is rendes taggá neveztetésre igen érdemesnek vallván, a’ Historia osztályában a’ vidéki rendes tagok között elsőnek választotta” (KazinczyLev. 21: 452). Ebbéli minőségében részt vett az 1831. II. 14-24-e között megtartott „Első Nagy Gyűlésen”. Rendes taggá akkor azt választhatták, akinek „ismeretes tudománya, ’s különösen magyar nyelven

már ki is adott érdemes munkája mellett ezután is korához és tüzéhez képest folyvást buzgó munkálkodást várhatni” (Évk. 1831–1832: 60).

Kazinczy buzgósága idős korában is megmaradt, aktivitása, befolyása azonban csökkent. „A huszas évek második felében [...] nyelvi dolgokban sem működő, hatékony vezér már Kazinczy: egyre kevesebben fordulnak hozzá ilyen ügyekben, s ő is egyre kevesebbet foglalkozik a nyelvművelés kérdéseivel. Levelezésében, küzdelmes élete, nehéz pályája alakulásának e leghívebb tükrében is mindinkább az irodalmi élet harcai, az országos közügyek, a családi gondok stb. nyomulnak előtérbe. A Magyar Tudós Társaság tagjai közé választása 1830-ban ugyan a magyar nyelv ügyében végzett tevékenysége elismerését is jelenti, s némiképpen ellensúlyozza is nyelvi nimbusza hanyatlásának érzését, de már csak a megtett útra való visszatekintés alkalmát nyújtja, s nem hozza vissza számára korábbi, szinte mindennapos nyelvfelfejlesztő működésének izgalmait, örömeit” (Benkő 1982: 47–48). Ez történik más területen is: Fried István szerint „Az 1820-as esztendőkből egyre jobban szorul vissza Kazinczy az irodalmi érdeklődés irányítójának pozíciójából” (2009: 16). Érzékelte ezt ő maga is. Ezt írta Kis Jánosnak (aki úgyszintén a történelmi osztály tagja volt) 1831. III. 9-én: „nekem nem mi[,] öregek vagyunk reményem és gyönyörűségem, mert mi már azok sem leszünk, akik voltunk; ifjainktól várok mindent, kik irtva [előkészítve, kitaposva] találván az utat, tovább mehetnek, mint mi; őket segíti az idő, mellyel nekünk küzdeni kelle”. Székfoglaló előadását megtartani nem volt módja. Július 10-ei levelében a kolera terjedéséről ad hírt, s aggódó szívvel írja: „Cseke, hol Kölcsey lakik, egyike azon szerencsétlen helyeknek, melyek be vannak kerítve. Mely embert veszünk, ha ötöt veszjtük el”. S a vész megjelent Széphalmon is augusztus 5-én. Kazinczy augusztus 20-án félbehagyott utolsó levelében ezt írta: „Én még élek, és házam népe; de az Úr keze rajtam is érezteti súllyát” (KazinczyLev. 21: 747). Két napra rá hunyt el. Az akadémiai emlékbeszédet Kölcsey tartotta.

A Kölcseytől „a nyelvvel történt nevezetes fordulás”-ként említett nyelvújításnak, amely szűkebb értelemben az 1790-es évek elejétől az 1820-as évek közepéig tartott (Tolcsvai Nagy 2007: 44), Kazinczy volt a főszereplője. Bizonyára nem véletlen, hogy a kezdeti évek Kazinczy nyelvi tevékenységének kezdetével, a záró évek pedig Kazinczy nyelvi és irodalmi tevékenysége elapadásának az idejével esnek egybe.

Kölcsey már idézett emlékbeszédében — a küzdelmes évtizedekre visszagondolva — pontosan fogalmazott tehát, amikor így írt: „A’ kassai magyar Museum, ’s az ő Orpheusa sebesen eltűnő jelenetek valának ugyan: de az általok hintett mag, évtizedek után sokat ígérő virágokat vala termendő” (Évk. 1831–1832: 150). Igen, a mag sok virágot hozott. Figyelemre méltó, hogy a Magyar Museum szerkesztői (tehát Kazinczy is) már nyelvi föllendülésről beszéltek, korszakhatárul azt jelölve meg „történeti távlatok szempontjából szinte megdöbbenően korai éleslátással” (Benkő 1982: 10), amit a tudomány később megerősített (további részletekre vö. a Kováts Dániel szerkesztette köteteket).

Kazinczyt Petőfi Atlaszhoz hasonlította, Szauder József „a legnagyobb magyar írástudó”-nak nevezte (Benkő 1982: 48), Kosztolányi szerint „Mindenki, aki magyarul ír, adós neki” (Fried 2009: 97).

Emlékezzünk rá a hálás adósok főhajtásával!

Hivatkozások

Benkő Loránd 1960. A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás első szakaszában. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Benkő Loránd 1982. Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében. Nyelvtudományi Értekezések 113. sz. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Benkő Loránd 1992. Széchenyi a nyelvről és az anyanyelvről. Magyar Nyelv

88: 14–29.

Bíró Ferenc szerk. 2005. Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből. Budapest, Argumentum Kiadó.

Bodrogi Ferenc Máté 2005. „Forni kell a bornak, ha valaha tiszta akar lenni” (Nyelvművelés volt-e a „nyelv művelése” a nyelvújítás korában). Magyar Nyelvjárások XLIII: 69–94.

Csetri Lajos 1990. Egység vagy különbözőség. Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Deme László 1986. A tét és a tett. Magyar Nyelvőr 110: 257–262.

Dömötör Adrienne 2006. A nyelvújítás. In: Kiefer Ferenc főszerk., Magyar nyelv. 385–400.

Évk. 1831–1832 = A' Magyar Tudós Társaság' Évkönyvei. Első kötet 1831–1832.

Fried István 2009. „Aki napjait a szépnek szentelé...”. Fejezetek Kazinczy Ferenc pályaképéből és utókora emlékezetéből. Sátoraljaújhely, Szeged.

Gyáni Gábor 2007. Relatív történelem. Budapest, Typotext.

Kazinczy Ferenc, Erdélyi levelek. I. kötet. Bevezetéssel ellátta dr. Kristóf György. Kolozsvár, 1944. Minerva.

KazinczyLev. = Kazinczy Ferencz levelezése. Közzétette Váczy János. 19. kötet: 1909, 20. kötet: 1910, 21. kötet: 1911. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

KazinczyMűv. = Kazinczy Ferenc művei. (A válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek Szauder Mária munkája.) Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979.

Kosáry Domokos 1980. Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Budapest,

Kováts Dániel szerk. 2004, 2006, 2007. Széphalom. 14., 16., 17. kötet. A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve.

Kulin Ferenc, Sallai Éva szerk., 2008. A nemzeti tudományok historikuma.

Budapest, Kölcsey Intézet.

Miskolczi Ambrus 2009. A szabadkőművességtől a nyilvánosságig. Kazinczy Ferenc és eszmetársai a magyar magántársasági demokratikus kultúra hőskorában. Századok 143/1: 3–85.

Nyomárkay István 1989. Ungarische Vorbilder der kroatischen Spracherneuerung. Studies in Modern Philology 7. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Ormos Mária 2005. A történelem vonatán. Európa és Magyarország a 21. században. Budapest. Múlt és jövő.

Orpheus 1790–92/2001. Debreceni Attila (sajtó alá rendezte) 2001. *Első folyóirataink: Orpheus*. Debrecen, Csokonai Könyvtár. Források 7. A Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója.

Ruzsiczky Éva 1963. Irodalmi nyelvi szókincsünk a nyelvújítás korában. Kazinczy tájszóhasználata alapján. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Szekfű Gyula 1926. Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez. 1790–1848. Budapest, Magyar Történeti Társulat.

Tolcsvai Nagy Gábor 2004. Alkotás és befogadás a magyar nyelv 18. század utáni történetében. Budapest, Áron Kiadó.

Tolcsvai Nagy Gábor 2007. A nyelvi és irodalmi ízlésvita nagy, nyilvános korszaka. In: Szegedy-Maszák Mihály, Veres András szerk., A magyar irodalom története. 1800-tól 1919-ig. Budapest, Gondolat Kiadó. 40–56.

Tolnai Vilmos 1929. A nyelvújítás. Budapest. MTA.